

УДК 37.047:371.31

Роль писемних джерел як компонента підручника з історії України в розвитку історичної компетентності учнів профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку

І. В. Алексеєнко, учитель історії гімназії №153 ім. О. Пушкіна м. Києва, здобувач лабораторії суспільствознавчої освіти Інституту педагогіки

НАПН України

e-mail: inghward@yandex.ua

Постановка проблеми. У зв'язку із загальними процесами реформування середньої освіти в Україні шкільна історична освіта зазнає значних змістових та організаційних змін. Сучасний період становлення профільної школи, оновлення концептуальних підходів до змісту й методів навчання в середній школі в цілому, та історичної освіти зокрема, потребує значної уваги до особливостей навчання історії України в класах суспільно-гуманітарного напрямку, до його змісту і методики. В. Власов зазначає, що «в сучасній філософії освіти історію цінують через методику історичного пізнання, що зумовлює поворот від «історії як предмета знань» до історії як «предмета мислення». Саме тому, на думку дослідника, основна мета уроків історії полягає в плеканні історичного мислення, яке дає змогу сформувати в учнів з-поміж важливих умінь й такі як «критично оцінювати інформацію; <...> адекватно розуміти інформацію усного й письмового повідомлення (мету, тему, основну й додаткову, очевидну чи приховану інформацію); виявляти загальне й відмінне в порівнюваних об'єктах, пояснювати причини розбіжностей; <...> самовизначатися в дискусійних питаннях історії й сучасності, аргументувати свою точку зору, виявляючи повагу до інших поглядів і оцінок» [2, 3].

Зазначимо, що цілі вивчення історії в загальноосвітніх навчальних закладах визначені Державним стандартом базової і повної загальної середньої

освіти (освітня галузь «Суспільствознавство»), що ґрунтується на діяльнісному, компетентнісному та особистісно зорієнтованому підходах [4].

Загальновідомо, що під предметною компетенцією розуміють «сукупність знань, умінь та характерних рис у межах змісту конкретного предмета, необхідних для виконання учнями певних дій з метою розв'язання навчальних проблем, задач, ситуацій». Історична компетентність з-поміж інших її складових (хронологічної, логічної, просторової і т.п.) включає інформаційну, що передбачає вміння учнів працювати з різними джерелами інформації, в тому числі й писемними. Хоча інформаційна компетентність учня зводиться, зазвичай, до вибору інформації й аналізу змісту документа – встановлення особи історичного діяча, події, явища чи назви документа, про які йдеться в джерелі, утім, на нашу думку, вміння опрацьовувати історичні джерела є провідним у навчанні історії, що, своєю чергою, сприяє розвитку в учнів аксіологічної компетентності, без якої не може йтися про ефективне вивчення історії як предмета. Так, серед державних вимог до рівня загальноосвітньої підготовки учнів з історії вказано й такі, як уміння «самостійно здобувати з різних джерел інформацію з історії, аналізувати та співвідносити її, відрізняти факти від інтерпретації, оцінювати походження джерел, їх достовірність, висловлювати аргументовані судження про історичні явища та процеси [4]». Під аксіологічною компетентністю розуміють уміння формулювати версії історичного руху й оцінювати його розвиток. Її проявом є вміння порівнювати, пояснювати, узагальнювати і критично оцінювати факти та діяльність особистостей, спираючись на здобуті знання й власну систему цінностей.

Аналіз останніх досліджень. Активізація роботи з історичними джерелами на уроках історії перебуває в центрі уваги праць низки дослідників – К. Баханова, В. Власова, Л. Задорожної, Т. Ковбасюк, В. Мисана, О. Пометун, Г. Фреймана та ін. Сьогодні навчальний потенціал історичних джерел привертає увагу методистів і педагогів, які розробляють проблеми викладання історії в школі. Так, В. Власов досліджує формування

кількох просторово-часових ареалів, у межах яких було створено оригінальні методики використання писемних джерел у навчанні історії. К. Баханов і Л. Задорожна у своїх працях обґрунтовують тезу про те, що високих результатів у роботі з джерелом можна досягти виключно в умовах дослідницької діяльності учнів. В. Власов, відносячи вміння працювати з історичним джерелом до вмінь високого рівня, стверджує, що самостійна творчо-пошукова робота з документом приносить очікувані результати тільки за умови її систематичності, коли поступово розширюються межі самостійності учнів в оволодінні ними вміннями й навичками творчої навчальної дослідницької роботи. Дослідник зазначає, що в сучасній школі робота з історичним джерелом можлива лише в поєднанні з підручником, а також обґрунтовує вимоги до фрагментів джерел, що мають бути вміщені в ньому. Такі фрагменти повинні містити інформацію, на основі якої учень може визначити час (історичний період) написання документа, а також автора й презентовану ним соціальну групу суспільства. Більший розвивальний і пізнавальний ефект В. Власов залишає за багаторакурсним джерелом [1, 6].

В. Мисан указує на те, що писемні (текстові) джерела є основою для організації учнівського дослідження на уроках історії. Під учнівським дослідженням історичного джерела дослідник має на увазі самостійну роботу школярів з вивчення документа відповідно до певного алгоритму й за допомоги вчителя [5, 11]. О. Пометун і Г. Фрейман звертають увагу на те, що сучасні вимоги ставлять на порядок денний формування в учнів уміння сприймати й аналізувати інформацію з різноманітних джерел, класифікувати її за ступенем значущості, порівнювати різні джерела, розрізняти в тексті факти й інтерпретації, виявляти оцінки авторів та пояснювати розбіжності в них, а також використовувати навчальні матеріали для формулювання висновків й аргументації власної позиції [6, 138].

Окремо слід указати й на те, що писемні джерела розглядаються наразі як обов'язковий елемент підручника з історії, що проявляє таку його ознаку як діалогічність. На це вказують, зокрема, О. Пометун і В. Власов.

Постановка завдання. Вкажемо на те, що розвинена предметна історична компетентність учня передбачає як знання дат і фактів, так і його вміння працювати з джерелами історичної інформації, аналізувати, описувати, пояснювати, порівнювати історичні версії й оцінки, презентувати й аргументувати свою точку зору, оцінки, ставлення.

Історичний компонент освітньої галузі «Суспільствознавство» забезпечує не лише розвиток інтересу учнів до історії, отримання та засвоєння ними знань про основні історичні події, явища і процеси, а й «визначення, відбір і використання у процесі пошуку інформації про минуле різних видів історичних джерел, у тому числі текстових, візуальних та усних, артефактів, об'єктів навколишнього історичного середовища (музеїв, архівів, пам'яток культури та архітектури), а також інформаційно-комп'ютерних технологій [4]».

Цілі цієї статті полягають у визначенні ролі писемних джерел як компонента підручника з історії України в розвитку предметної історичної компетентності учнів профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку та ілюструванні алгоритмів роботи учнів.

Насамперед зазначимо, що учні профільних класів (історичного, історико-правового, історико-філософського та ін.) вивчають історію України за програмою профільного рівня. У пояснювальній записці до навчальної програми з історії України вказано, що перед учителем історії стоїть завдання «допомогти учням набути предметних компетентностей, які дадуть можливість індивідуалізувати та олюднити теоретичні знання, зрозуміти перебіг подій вітчизняної історії, сформувати позитивну мотивацію до пізнавальної діяльності [8, 4]».

Основна частина. Погодимось з поширеною в педагогічній і методичній літературі думкою про те, що обов'язковим елементом сучасного підручника з історії має бути джерело як засіб навчання учнів працювати з історичною інформацією. Утім, робота учнів з історичними джерелами на уроках історії вимагає спеціальної методики і значної кількості часу. О.

Пометун зазначає, що, як свідчить досвід, старшокласники здатні ефективно опрацювати за урок від 4-х до 6-ти писемних джерел. Дослідниця наголошує на тому, що до кожного з цих документів мають бути поставлені запитання, які забезпечують багаторівневий аналіз джерела. О. Пометун визначає п'ять рівнів таких запитань: 1) ідентифікація документа: *Де і коли створений? Хто автор? До якого виду документів відноситься?* 2) історико-логічний: *Про що, кого йдеться в тексті? Що саме говорить?* 3) аксіологічний: *На які суспільні чи особистісні цінності вказує чи спирається документ?* 4) критичний: *Чи об'єктивна інформація? Чи можна довіряти цьому документу?* 5) праксеологічний: *Як використати документ у вивченні цієї теми? Чим він корисний?* [7, 481].

Узагальнюючи підходи, запропоновані О. Пометун, В. Власовим і В. Мисаном щодо алгоритму роботи учнів з тими чи іншими історичними джерелами, запропонуємо схему аналізу учнями писемного джерела, до якого включимо такі етапи: 1) визначення особи автора документа, узагальнення того, про що йдеться в документі, з'ясування, коли відбулися описані в ньому події; 2) визначення ставлення автора до описуваних ним історичних подій, явищ, процесів чи історичних діячів та з'ясування їх значення; 3) визначення цінності джерела власне для учнів, формулювання їхнього особистого ставлення до описаних історичних подій, явищ або персоналій.

Нам видається слушною думка О. Пометун про те, що до інноваційних прийомів опрацювання документів як викладацького арсеналу вчителів, можуть бути віднесені такі: 1) дібрати пари джерел за будь-яким конкретним принципом з поясненням суті їх «діалогу»; 2) перетворення джерел візуального або статистичного типу в текстовий і навпаки; 3) зміна жанру джерела, наприклад, на лист або звернення, на текст закону тощо; 4) заповнення пропусків слів у тексті; 5) маркування тексту – виділення різних смислових одиниць, відомої чи нової інформації, виокремлення фактів від думок та ін.; 6) поновлення послідовності частин тексту; 7) групування

джерел за різними критеріями: за хронологією; за типами; за проблемами; за історичними періодами тощо [7, 482].

Зазначимо, що така глибока робота з писемними джерелами на уроках історії України, на нашу думку, ефективно впливатиме не лише на засвоєння учнями тієї чи іншої історичної інформації, а й розвиватиме їхній пізнавальний інтерес до предмета, «оживляючи» історію й наближаючи до учнів події далекого минулого й сучасності та їх видатних дійових осіб.

Наведемо приклад роботи з писемними джерелами на уроках історії України (10-й клас профільного рівня). Так, при вивченні теми «Відродження радянської України» учням можна запропонувати проаналізувати фрагменти висловлювань чеського філософа й політичного діяча Томаша Масарика і радянського партійного діяча Миколи Бухаріна. 1. *Т. Масарик: «В адміністративному відношенні більшовики продовжували царизм. Вони були кровними дітьми царизму. Вони не розуміли нас, наших запитів...».* 2. *М. Бухарін: «...Все виробництво здійснюється за суворо розрахованим, виваженим планом, на основі точного обрахунку всіх машин і знарядь, усієї сировини, всіх робочих рук суспільства. <...> Політична диктатура робітничого класу повинна неминуче бути і його економічною диктатурою».* Учні мають визначити основну думку кожного з документальних фрагментів й порівняти інтерпретацію історичних подій їхніми авторами.

На уроці з історії України «Другий зимовий похід армії УНР. Припинення боротьби регулярних українських військ за незалежність України» при вивченні першого питання «Політична ситуація в Україні у 1921 р.» учням пропонується проаналізувати документи:

1. Селянин Лащенко з Поділля у листі до Петлюри відзначав: *«Якби тепер тільки показалося українське військо – все було б добре... Тоді коло його легко згуртувати селян. Всі селяни пішли б тепер – і старі і малі. Зараз їх так ненавидять, що в селі найбільшій каже, що він не соглашається на більшовизм.. Його прямо ненавидять...».*

2. Повідомлення Пилипа Тяговича від 19 квітня 1921 р. до Петлюри: *«Страйкують залізничники. Населення до більшовиків ставиться вороже. Відношення до уряду УНР, а також до головного отамана, дуже гарне. Селяни червоноармійцям просто кажуть – ви ні сьогодні – завтра підете, а Петлюра буде. Населення сподівається скорого приходу військ УНР».*

Учитель пропонує учням після аналізу цих фрагментів документів зробити висновок про політичну ситуацію 1921 р. в Україні (учні можуть зазначити, що ситуація потребувала приходу українських військ з метою захисту населення та підняття загальнонаціонального антирадянського повстання).

Нами підтримується думка про те, що важливе значення при роботі з писемними джерелами на уроках історії України має багатоперспективність (мультиперспективність). В. Мисан наголошує на необхідності усвідомлення учнями того, що єдиної оцінки будь-якої події не може бути й, крім того, час може породити нові точки зору на ту чи іншу подію. Багатоперспективний підхід, на думку дослідника, розвиває в учнів уміння критично осмислювати минуле, шукати відповіді на питання в кількох, а не в одному, історичному джерелі [9, 72].

Наразі слід вказати на те, що крім оповідних джерел, на уроках історії України в профільних класах слід використовувати й так звані актові джерела, які відрізняються від перших тим, що створені в процесі діяльності різних державних, громадських установ, організацій тощо, тому свого часу вони мали практичне значення, чим і зумовлений їх діловий, офіційний характер. Актові джерела В. Мисан відносить до первинних документів, оскільки вони відображають зміст і характер роботи відповідних органів влади [9, 70].

На нашу думку, найефективніше організувати аналіз учнями актового джерела з підручника за алгоритмом, запропонованим В. Власовим. Така схема аналізу включає наступні етапи роботи учнів над документом: 1) визначте, коли, де й за яких обставин з'явився аналізований документ (тобто,

схарактеризуйте історичні умови створення документа), а також стисло узагальніть, про що в ньому йдеться; 2) визначте, які результати мало ухвалення документа, які зміни в державі і суспільстві загалом зумовило або могло зумовити впровадження цього документа; сформулюйте значення документа та наслідки реалізації закладених у ньому ідей для історичного процесу; 3) поміркуйте, у чому цінність джерела саме для вас, стисло викладіть ставлення до заходів, передбачених цим документом, до основних ідей, які в цьому документі задекларовано; чи мало ухвалення документа ті наслідки, на які сподівалися його укладачі [1, 4]. Аналіз актових джерел учнями має бути обов'язковим елементом навчання історії України старшокласників, особливо в 11-му класі, де вони мають можливість ознайомитися з документами сучасності чи зовсім недалекого минулого.

У рамках нашої статті наведемо приклади роботи з актовими джерелами на уроці історії України з теми «Боротьба політичних сил» (11-й клас профільного рівня). Розглядаючи питання «Конституційний договір», учителеві варто звернути увагу учнів на повну назву документа – «Конституційний Договір між Президентом України та Верховною Радою України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» (від 8 червня 1995 року). З огляду на великий обсяг документа, варто зосередити увагу учнів на його структурі (вони можуть зауважити, що вона схожа зі структурою чинної Конституції України) й запропонувати їм детальніше проаналізувати Преамбулу і Заключні положення (розділ VIII) названого документа за запитаннями: 1) *Чому було прийнято цей документ?* (учні мають уважно прочитати зміст Преамбули й коротко вказати на те, що спонукало появу цього документа); 2) *У чому намір Конституційного Договору?* (учні мають звернути увагу на два основні моменти: запобігання хаосу в державі та прискорення конституційного процесу); 3) *Якими є сильні та слабкі сторони Конституційного договору?* (тут варто зосередитися на тому, що, з одного боку, він дав поштовх процесу

прийняття нової Конституції України, а з іншого, – документ мав суперечливу юридичну природу, адже переважав за юридичною силою чинну тоді Конституцію, фактично скасовуючи її положення).

Зауважимо, що при вивченні цієї самої теми вчитель може обрати для аналізу учнями інший документ – Конституцію України 1996 року. Вкажемо на те, що ефективною буде робота не над усіма її положеннями (це прерогатива предмета «правознавство»), а лише аналіз учнями змісту Преамбули Конституції України за такими, наприклад, запитаннями: 1) *Як визначається «Український народ» в Конституції України?*; 2) *Як (чим) обґрунтовується прийняття нової Конституції?*; 3) *На який правовий акт спирається Конституція України?* та ін.

Резюмуючи викладене, зазначимо, що структурна модель роботи з писемними джерелами на уроках історії України має поєднувати такі компоненти: *змістовий* – вивчення джерела, що проявляється в загальному та фрагментарному пізнанні; *діяльнісний* – формування основ джерелознавчих знань; *умінь* описувати джерело, класифікувати його; моделювати й реконструювати тощо; *ціннісний* – зводиться до емоційно-ціннісного ставлення, що проявляється в інтересі, мотивації учнів до вивчення історичних джерел, їх інтерпретації; висловленні ними особистого ставлення до них тощо.

Висновок. Отже, робота старшокласників профільних класів суспільно-гуманітарного напрямку з аналізу писемних джерел на уроках історії України має спрямовуватися на формування таких умінь і навичок, які розвивали б їхню предметну історичну компетентність й уможливлювали б самостійне здобування ними знань з різноманітних джерел, а також їх творче використання у своїй навчальній діяльності.

Указуючи на пріоритет компетентнісного підходу в навчанні історії, О. Пометун і Г. Фрейман зазначають, що він не лише виключає академізм, а й надає здобутим учнями знанням, набутим навичкам і сформованим умінням життєво-сміслового характеру й чітко визначеної спрямованості [6, 38].

Наголосимо, що робота з писемними джерелами, вміщеними у підручнику, на уроках з історії України в старшій школі посідає в цьому процесі провідне місце, адже саме аксіологічна компетентність учнів у навчанні історії передбачає їхні вміння роз'яснювати суть описаних у джерелі подій, явищ, постатей в історичному контексті, виокремлювати факти й емоційно-ціннісні судження автора, усвідомлювати значення описаних історичних подій, явищ, процесів, діячів в історії України; висловлювати власну думку щодо документа і його автора та власне ставлення до того, що описано в писемному джерелі.

Насамкінець зазначимо, що ця стаття не вичерпує всіх аспектів проблеми роботи з писемними джерелами на уроках історії України, зокрема, детального аналізу потребують особливості організації дослідження текстових джерел, методика формування вмінь учнів аналізувати історичні джерела, форми роботи учнів з джерелом (анкета, таблиця, твір, лист, моделювання ситуації тощо), питання щодо включення роботи з писемними джерелами в той чи інший етап уроку тощо.

Література

1. Власов, В. С. Збірник завдань для державної підсумкової атестації з Історії України, 11 клас [Текст] / В. С. Власов. – К. : Літера, 2009. – 96 с.
2. Власов, В. С. Історичне джерело в арсеналі дидактичних засобів: чи здатна методика подолати втому від історії? [Текст] / В. С. Власов // Історія в школах України. – 2009. – №4. – С. 3–8.
3. Власов, В. С. Роль підручника у формуванні вмінь працювати з історичним джерелом [Текст] / В. С. Власов // Історія в школах України. – 2009. – №6. – С. 3–9.
4. Державний стандарт базової і повної загальної середньої освіти [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show>

5. Мисан, Віктор. Писемні джерела на уроках історії: 5–11 класи : навч.-метод. посіб. [Текст] / Віктор Мисан. – К. : Шк. світ, 2009. – 104 с. – (Бібліотека шкільного світу).

6. Пометун, О. І. Методика навчання історії в школі [Текст] / О. І. Пометун, Г. О. Фрейман. – К. : Генеза, 2006. – 328 с.

7. Пометун, **О. І.** Шкільний підручник нового покоління з історії, який він? [Текст] / О. І. Пометун // Проблеми сучасного підручника: зб. наук. праць / [ред. кол., головн. ред. В. М. Мадзігон; наук. ред. О. М. Топузов]. – К. : Пед. думка, 2011. – Вип. 11. – 800 с. – С. 477–484.

8. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів, 10-11 класи : історія України, всесвітня історія. – Історія України (профільний рівень, суспільно-гуманітарний напрям, історичний профіль) [Текст] / Міністерство освіти і науки України. – К., 2010. – С. 3–44.

9. Сучасні підходи до історичної освіти: Методичний додаток до навчального посібника «Історія епохи очима людини. Україна та Європа в 1900–1939 рр.» [Текст] / [уклад. І. Костюк, П. Кендзьор]. – Львів : НВФ «Українські технології», 2004. – 128 с., іл.

UA У статті йдеться про роботу з писемними джерелами на уроках історії України в класах суспільно-гуманітарного напрямку. Розкрито різні підходи до ролі писемного історичного джерела у розвитку предметної історичної компетентності старшокласників (зокрема, її аксіологічної складової). Зосереджено увагу на важливості вироблення алгоритму аналізу писемних джерел на уроках історії України. Згадуються оповідні та актові джерела. Наводяться конкретні приклади організації роботи з писемними джерелами на уроках історії України в профільних класах.

Ключові слова: писемні джерела, історія України, предметна історична компетентність.

RU В статье идет речь о работе с письменными источниками на уроках истории Украины в классах общественно-гуманитарного направления. Раскрыты различные подходы к роли письменного исторического источника в развитии предметной исторической компетентности старшеклассников (в частности, ее аксиологической составляющей). Внимание сосредоточено на важности выработки алгоритма анализа письменных источников на уроках истории Украины. Упомянуты повествовательные и актовые источники. Приводятся конкретные примеры организации работы с письменными источниками на уроках истории Украины в профильных классах.

Ключевые слова: письменные источники, история Украины, предметная историческая компетентность

EN The article is about using written sources at the History of Ukraine lessons in humanitarian classes. Different approaches of the role of the written historical source are discovered in the historical development of the subject competence students (in particular, its axiological component). The research points to the importance of developing an algorithm analysis of written sources from history of Ukraine and gives specific examples of work with written sources at the lessons of the history of Ukraine.

Key words: the written sources, the history of Ukraine, the objective historical competence